

شناسایی مؤلفه‌های آموزش سواد حقوقی در برنامه درسی ایران: با تأکید بر تربیت شهروندی

سعید شریفی رهنمو^۱ ID، سید محمد معصومی^۲ ID، مجید شریفی رهنمو^۳ ID*

۱. استادیار مرکز مطالعات و توسعه آموزش علوم پزشکی (EDC)، دانشگاه علوم پزشکی همدان، همدان، ایران

۲. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی همدان، همدان، ایران

۳. دانشجوی دکتری مطالعات برنامه درسی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۱۱ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۱۷

نوع مقاله: پژوهشی

DOI: [10.22034/qjplk.2024.1984.1783](https://doi.org/10.22034/qjplk.2024.1984.1783)

چکیده

پژوهش حاضر با هدف شناسایی مؤلفه‌های آموزش سواد حقوقی در برنامه درسی ایران انجام پذیرفت. در این پژوهش از تحلیل تماتیک استفاده شد. جامعه آماری همه صاحب‌نظران و پژوهشگران حوزه حقوق و برنامه درسی بودند که به منظور شناسایی رئوس محتوایی سواد حقوقی چهارده نفر از متخصصان که سوابق آموزشی-پژوهشی در حوزه یادشده داشتند با استفاده از رویکرد هدفمند ملاکی و معیار اشباع نظری انتخاب شدند. ابزار جمع‌آوری داده‌ها مصاحبه نیمه‌سازمان‌یافته بود که برای تعیین پایایی و روایی آن از چهار ملاک اعتبارپذیری، انتقال‌پذیری، تأییدپذیری، و قابلیت اطمینان استفاده شد. یافته‌ها بر اساس تفسیر مضمونی مفاهیم پایه‌ای به سازمان‌دهنده و فراگیر نشان داد با ۷۴ سرفصل در ۵ فصل می‌توان سواد حقوقی را جهت تربیت شهروندی آموزش داد. بر این اساس تصریح شد در فصل اول کلیات و مفاهیم حقوقی، در فصل دوم حقوق مدنی، در فصل سوم حقوق جزا، در فصل چهارم حقوق آیین دادرسی مدنی و کیفری، و در نهایت در فصل پنجم حقوق تجارت قابل آموزش و ارائه است. خرده‌سرفصل‌ها نیز تک به تک آورده شده است.

کلیدواژه‌گان: آموزش سواد حقوقی، برنامه درسی، تربیت شهروندی

مقدمه

شهروندی، در معنای سنتی، عضویت در یک جامعه سیاسی و اجتماعی تعریف می‌شود که فرد با عضویت در آن از نظر قانونی دارای وظایف و حقوقی می‌شود. شهروندان به عنوان اعضای یک جامعه در آن مشارکت می‌کنند و در برابر حقوقی که دارند مسئولیت‌هایی را نیز به منظور اداره بهتر جامعه و ایجاد نظم بر عهده می‌گیرند. به این ترتیب جنبه‌های شهروندی شامل وظایف و مسئولیت‌ها و مشارکت است (Vajenm et al., 2023: 15). تربیت شهروندی عرصه‌ای مهم برای انتشار ارزش‌های اجتماعی و ایجاد نظم و انضباط در جامعه است. تربیت شهروندی در عصر امروز نه یک نیاز، بلکه یک اولویت است. اعضای جامعه باید بیاموزند که به نحوی مؤثر در بهبود بخشیدن به امور گوناگون جامعه مشارکت کنند (Cox et al., 2022: 315). در همین زمینه بند ۲۰ قانون اساسی در کشورمان به صراحت بیان می‌کند: «همه افراد ملت اعم از زن و مرد یکسان در حمایت قانون قرار دارند و از همه حقوق انسانی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، و فرهنگی با رعایت موازین اسلام برخوردارند.» که تربیت نیز به پیروی از این بند قانون اساسی دارای تکلیف است. در این زمینه یکی از نظام‌های مهم و زیربنایی در هر کشور نظام آموزشی به‌ویژه برنامه‌های درسی است که محوری جهت تربیت سرمایه‌های انسانی و توسعه پایدار و همه‌جانبه محسوب می‌شود. یکی از وظایف مهم این نظام‌ها تعلیم و تربیت و پرورش شهروندانی مسئولیت‌پذیر و آگاه به مسائل و حقوق فردی و اجتماعی است. بنابراین، مفهوم تربیت شهروندی به آن بخش از فعالیت‌های تعلیم و تربیت اطلاق می‌شود که در اشکال رسمی و غیر رسمی افراد یک جامعه را برای عضویت در آن جامعه آماده می‌کند و این مهم در بستر برنامه‌های درسی رقم می‌خورد (مرزوقی، ۱۳۹۹: ۱۰۶). برای تأکید بر این موضوع، بند ۱۷ سیاست‌های کلی نظام قانونگذاری کشور به ترویج و نهادینه‌سازی فرهنگ رعایت و تمکین و احترام به قانون و تبدیل آن به یک مطالبه عمومی اشاره کرده (جاوید و ابراهیمی، ۱۳۹۲: ۲۵) و برنامه درسی حاصل از این مطالعه نیز با توجه به این بند مهم سیاستی تدوین و طراحی شده است.

بنابراین نهاد تعلیم و تربیت به دلیل کارکردهای گوناگون علمی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، و سیاسی جایگاهی اساسی در میان نهادهای یادشده دارد. به همین دلیل کارکردهای آن گوناگون و متنوع است. امروزه نظام‌های سیاسی و حکومت‌ها حمایت‌های همه‌جانبه

سیاسی و مالی و اداری از نهاد تعلیم و تربیت به عمل می‌آورند. چون هیچ جامعه‌ای بدون داشتن یک نهاد آموزشی و پرورشی جامع و کارآمد نمی‌تواند پیشرفت کند (مهرمحمدی، ۱۳۹۸: ۱۱). علاوه بر این، با توجه به پیچیدگی‌های زندگی کنونی در عصر جهانی شدن، آموزش و پرورش باید علاوه بر کارکردهای قبلی که شامل جامعه‌پذیری، پرورش سیاسی، نظارت و یگانگی اجتماعی، انتقال فرهنگ، و نظایر این‌هاست مباحثی مانند تربیت شهروندی و سواد اجتماعی و فرهنگی و حقوقی را به منظور توسعه اجتماعی افراد در نظر گیرد تا از این طریق آدمی بتواند زندگی بهتری در جامعه داشته باشد (Khamrakulov, 2022: 4). در این زمینه اسپاتیل و لاوانیا^۱ (۲۰۱۲) در پژوهشی با عنوان «سواد حقوقی، توانمندسازی اجتماعی برای دموکراسی و حکومت خوب در قالب یک برنامه‌درسی مدون» بیان می‌دارند که سواد حقوقی و فرهنگی می‌تواند افراد جامعه را در برابر آسیب‌های اجتماعی توانمند سازد. همچنین آن‌ها بر آن‌اند که آموزش سواد حقوقی راه‌حل عملی برای تقویت بافت اجتماعی به منظور اجرای دموکراسی موفق و حق هر شهروند با هدف برقراری عدالت است.

حال به نظر می‌رسد آموزش حقوق و سواد حقوقی راه‌حل عملی برای تقویت و تحکیم پایه‌های زندگی اجتماعی و تربیت شهروند آگاه است (غمامی، ۱۳۹۷: ۷۲). اگر مردم به حقوق و وظایف خود آگاهی داشته باشند، اجرای عدالت و تعادل منافع مختلف در جامعه بسیار آسان‌تر خواهد بود. به همین دلیل افزایش سواد حقوقی در نهایت به توسعه و تحکیم یک دولت شفاف و پاسخگو بر اساس «حاکمیت قانون» منجر می‌شود (Pulikutthiyil, 2012: 41). از این رو، سواد حقوقی ابزاری برای ایجاد تغییر کیفی در سطح زندگی توده مردم است. تجربه نشان می‌دهد آگاهی بهتر از قوانین به طور مؤثر در حوزه‌های گوناگون کاری به مردم کمک می‌کند و به اجرا درنیامدن برخی از قوانین نیز تا حدی به آگاهی نداشتن افراد ذی‌نفع ارتباط دارد. در این زمینه، به نظر می‌رسد اولین گام در جهت شناخت بهتر حقوق گنجانده آموزش آن در برنامه‌درسی دوره‌های مختلف است. مجهز کردن یادگیرندگان به سواد حقوقی به آن‌ها کمک خواهد کرد به این حقوق آگاهی یابند و به مهارت‌هایی دست پیدا کنند که بتوانند از حقوق خود و دیگران به نحو مطلوب دفاع کنند (شاه‌مرادی، ۱۳۹۶: ۶۵).

بر این اساس سواد حقوقی سواد مدنی است که می‌تواند در قالب برنامه‌های درسی تحقق پیدا کند و در یکی از عناصر برنامه‌درسی، یعنی کتاب‌های درسی، به‌ویژه کتاب‌های تعلیمات

اجتماعی، و حتی در روش‌های تدریس از طریق روش محاکم قضایی نقش مهمی ایفا کند. چون این‌گونه کتاب‌های درسی و روش تدریس نوعی بازتاب مسائل و نیازهای اجتماعی دانش‌آموزان است تا این روش‌ها در شخصیت آن‌ها نهادینه شود و آنان بتوانند به وظایف و مسئولیت‌های خود آگاهی یابند. شواهدی دال بر این مسئله وجود دارد که دانش‌آموزان و دانشجویان به مدرسه و دانشگاه می‌روند بدون آنکه دانش و مهارت ارزش‌هایی را بیاموزند که پایه و اساس زندگی شهروندی یا باعث شناخت آن‌ها از حقوق خود می‌شوند. بنابراین، با آگاهی از حقوق و مسائل پیرامون آن گامی مؤثر به سوی تحقق تربیت شهروندی برداشته می‌شود و راه‌ها برای رسیدن به جامعه‌ای با کمترین ناهنجاری‌های اجتماعی و فرهنگی هموار می‌شود. Sun (۲۰۱۴) دریافت که سطح علایق و دانش سیاسی-مدنی دانش‌آموزان همبستگی قوی با محتوای برنامه‌های درسی دارد. وی نشان داد ۴۹/۵ درصد از دانش‌آموزان از کمک مدارس برای رشد آگاهی‌های سیاسی و مدنی‌شان رضایت ندارند. وجود یک مدل از برنامه درسی حقوقی سطح آگاهی‌های حقوقی، اجتماعی، سیاسی، ایدئولوژیکی، تفکر و کیفیت فعالیت‌های روان‌شناختی دانش‌آموزان به‌خصوص دانش‌آموزان مقطع متوسطه را بهبود می‌بخشد و به ادامه حیات سیاسی جامعه کمک می‌کند (رضوی، ۱۳۸۹: ۲). پژوهش‌های صورت‌گرفته نشان می‌دهد بیشتر بر انتقاد از نبود برنامه درسی سواد حقوقی تأکید شده؛ اما سرفصل و محتوایی برای ارائه آموزش پیشنهاد نشده است. از این‌رو، پژوهش حاضر با هدف شناسایی مؤلفه‌های آموزش سواد حقوقی در برنامه درسی ایران با تأکید بر تربیت شهروندی انجام شده یا به عبارت بهتر به دنبال پاسخ دادن به این سؤال است که مؤلفه‌های آموزش سواد حقوقی در برنامه درسی ایران کدام‌اند.

۱. پیشینه و مبانی نظری پژوهش

تربیت شهروندی: شهروندی یکی از عرصه‌های مهم سیاسی-اجتماعی است که در طول تاریخ به اشکال گوناگون و با تعبیر مختلف حقوقی و سیاسی و فلسفی رواج داشته است. اولین تلاش منظم نظری در این سنت فکری مربوط به ارسطوست. به باور وی شهروندان کسانی هستند که به طور چرخشی در زندگی مدنی و شهری در حکم راندن سهم‌اند. در این نظام حکومتی شهروندان قادر به آگاه شدن از ویژگی‌های یک‌دیگرند. نکته درخور توجه در بحث ارسطو این است که شهروند صاحب حقوق حق دارد برای کسب حاکمیت تلاش کند و

بپذیرد که دیگران نیز صاحب حق هستند که برای تصرف و حاکمیت و جانشینی او بکوشند. به هر حال شهروندی از مفاهیم مهم اجتماعی است که درون شبکه‌های مفهومی و در بستر تاریخی-اجتماعی محتوا و معنای خود را آشکار ساخته است. این مفهوم در فرایند تاریخی و به تبع تحولات پدیدآمده در جوامع دگرگون شده است. مفهوم تربیت شهروندی مفهومی است کلی که به مطالعات فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، و فنی در جامعه وابسته است و می‌توان آن را به آموزش شیوه‌های زندگی کردن با یکدیگر به طور خاص در یک جامعه و به طور عام در جامعه جهانی اطلاق کرد (مرزوقی و محمدزاده، ۱۳۹۹: ۱۰۵).

یکی از تعریف‌های معتبر در زمینه تربیت شهروندی تحلیلی است که یکی از محققان و جامعه‌شناسان ایرانی به نام دکتر امیرحسین آریان‌پور در یکی از آثار معروف خویش، با عنوان *زمینه‌ای بر جامعه‌شناسی*، مطرح کرده است. این پژوهشگر پرآوازه می‌گوید هر جامعه در هر دوره زمانی موافق مقتضیات خود از انسان‌هایی که عضو آن هستند مطالبات معینی دارد که از ذات زندگی اجتماعی سرچشمه می‌گیرد. بنابراین در پرتو مجموعه فعالیت‌های هدفمند و سنجیده جامعه سعی دارد فرد مورد پسند خود را به عنوان شهروندان امروز و فردا مجهز به مهارت‌هایی کند که او بتواند در عرصه زندگی فردی، اجتماعی، اقتصادی، و فنی نقش مؤثری ایفا کند. وی سپس به تحلیل و معرفی مجموعه فعالیت‌هایی می‌پردازد که برای تربیت شهروندان در دو نوع جامعه (جامعه فلاحی و جامعه صنعتی) معمول است و بر این باور است که این دو نوع جامعه بنا بر مختصات عمومی خود خواستار دو نوع انسان آرمانی هستند و برای پروردن نوع مطلوب شهروندان خویش باید از نظام فلسفی و اخلاقی و اندیشه‌های تربیتی متفاوتی بهره گیرند (آقازاده، ۱۳۸۵: ۴۶). بنابراین تربیت شهروندی حوزه‌ای مطالعاتی از مبانی اجتماعی و سیاسی تعلیم و تربیت است. دیدگاه‌های انتقادی و بازسازی اجتماعی و شهروند فرهنگی حامی رویکرد تربیت شهروندی پیشرفت‌گرا هستند. Toffler (۲۰۰۴) بر آن است که نظام‌های آموزشی به‌ویژه در عصر جهانی شدن آموزش و پرورش و نیل به جامعه آرمانی جهانی به حکم ضرورت‌های جامعه بشری لازم است افراد را به عنوان شهروند جامعه جهانی و تکنوکرات و فن‌سالار جوان به گونه‌ای تربیت کنند که بتوانند خدمات حرفه‌ای خود را هم در زادگاه خویش هم در جوامع دیگر برحسب نیازهای اقتصادی و صنعتی آنان عرضه کنند.

برنامه درسی: Zais بر آن است که واژه برنامه درسی از لحاظ لغوی از ریشه لاتین « Race course» مشتق شده است و آن به معنای میدان مسابقه یا فاصله و مقدار راهی است که باید طی کنند تا به هدف مورد نظر دست یابند. برنامه‌های درسی به صورت رسمی و غیر رسمی با قدمت انسان برابر است و پایه‌های نوین آن به سال ۱۹۱۸ و فرانکلین بوبیت می‌رسد (فتحی واجارگاه، ۱۳۸۸: ۶۰). قدمت به باور مهرمحمدی «به‌رغم گذشت سالیان متمادی از به رسمیت شناخته شدن برنامه درسی، به عنوان یک حوزه تخصصی در کشور، حوزه برنامه درسی به عنوان یک قلمرو تخصصی و رکن اصلی نظام تعلیم و تربیت، که فلسفه وجودی و جوهر این نظام‌ها را باید در این رکن متبلور یافت، نتوانسته است در عصر جدید با مطالبات نوظهور از تعلیم و تربیت رسمی در جوامع و تحولات و دستاوردهای نظری در عرصه جهانی هم‌گام شود. بدین معنا برنامه درسی ابزار دست یا نقشه راهی است که چنانچه در دسترس مجریان تعلیم و تربیت قرار گیرد مدیریت نظام اجرایی با سهولت و کارآمدی بیشتری انجام می‌پذیرد. به دیگر سخن، عرصه دانش برنامه درسی به مثابه میدانی تعریف شده که دارای ابتدا، انتها، و فرایند مشخصی است و هیچ دغدغه دیگری جز نقشه‌برداری دقیق به منظور سروسامان دادن به فعالیت‌هایی که طی چند ساعت در دانشگاه اتفاق می‌افتد برای آن متصور نیست». بنابراین برنامه درسی به عنوان یک رشته تخصصی جزء بحث‌انگیزترین و اختلافی‌ترین رشته‌های علمی است و با وجود اینکه بیش از صد سال از تولد آن می‌گذرد بین صاحب‌نظران و متخصصان راجع به قلمرو و ابعاد و حتی مفهوم آن اختلاف نظر وجود دارد و هنوز این رشته در دوران طفولیت خود به سر می‌برد. یکی از مسائل مهمی که این رشته از آن رنج می‌برد مسائل تعریفی یا ترمینولوژی است. چون هنوز یک تعریف مورد قبول جهانی از آن در دست نیست (مهرمحمدی، ۱۳۸۸: ۱۲).

سواد حقوقی و آموزش آن: به معنای داشتن صلاحیت و توانایی لازم در مباحث حقوقی، چه در خواندن چه در نوشتن، است. سواد حقوقی به معنای توانایی شناختن لغات و عبارات قانونی برای فرد به عنوان بخشی از جهان حقوق است. یک فرد باسواد در این معنا می‌داند که جهانی به نام قانون وجود دارد. اما این اندک دانستن قطعاً برای دسترسی کامل بدان کافی نیست. بنابراین، امروزه سوادآموزی چیزی فراتر از صرف خواندن است. اطلاع از ظرفیت‌هایی است که قانون برای تغییر در اختیار افراد قرار می‌دهد. همچنین قابلیت استفاده از ابزار و

تکنیک‌های آن برای بهبود جامعه به نفع خود و سایرین است. سواد حقوقی می‌تواند قابلیت پیش‌بینی‌پذیری قوانین برای زندگی شهروندان را به طور عینی محقق سازد. با این تحلیل‌ها دیگر سواد حقوقی مفهومی ساده و ابتدایی به نظر نمی‌رسد، بلکه ماهیتی بااهمیت پیدا می‌کند (حبیب‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۸۱). بنابراین، سواد حقوقی و آموزش آن توانایی درک کلماتی است که در زمینه حقوقی استفاده می‌شود؛ نیز نتیجه‌گیری و سپس استفاده از قانون برای اقدام، توانایی قضاوت‌های انتقادی در مورد قانون و منابع قانونی، استفاده مؤثر از سیستم حقوقی، و بیان راهکار برای بهبود آن را سواد حقوقی می‌گویند که مکاتب و صاحب‌نظران مختلف تعاریف و دیدگاه‌های متفاوتی از آموزش آن دارند. اما یکی از مسائل مهمی که در رابطه با مفهوم حقوق وجود دارد این است که چگونه می‌توان آن را تعلیم و آموزش داد تا بر اساس آن شاهد اجرای صحیح آن در جامعه و شناخت وظایف و تکالیف مبتنی بر آن برای افراد جامعه بود. در این رابطه صاحب‌نظران مدرسه را بهترین مکان برای آموزش و تعلیم این مقوله می‌دانند (Scafi, 2007: 2). آموزش و پرورش متولی آموزش انواع سوادها علمی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، حقوقی، و نظایر این‌هاست. آموزش سواد حقوقی از دغدغه‌های مهم اکثر نظام‌های تعلیم و تربیت به شمار می‌رود. زیرا آموزش حقوق موجب آگاه کردن افراد از حقوق و وظایف خود می‌شود و به آن‌ها اجازه دخالت آگاهانه در سرنوشت خود را می‌دهد. همچنین به احقاق حقوق خود و زندگی بهتر برای خود و دیگر اعضای جامعه منجر می‌شود.

حسین‌زاده و همکارانش (۱۴۰۲) در مطالعه‌ای با عنوان «طراحی برنامه‌درسی تربیت شهروندی الکترونیک در دوره ابتدایی» نشان دادند اهداف برنامه‌درسی تربیت شهروندی را می‌توان به صورت غایی و کلی و جزئی دسته‌بندی کرد. هدف غایی آگاهی و توانمندی در مهارت‌های زیست در عصر آنلاین است که برای نیل به آن باید در مسیر آشنایی با دانش الکترونیک، هویت‌یابی الکترونیک، آگاهی از حقوق و مسئولیت‌های الکترونیک، توانایی برقراری ارتباطات درست در جهان الکترونیک، توانایی مشارکت الکترونیک، توانایی حفظ امنیت الکترونیک حرکت کرد. محتوا باید تابع سازمان‌دهی بین‌رشته‌ای باشد و هم‌سو با اهداف تنظیم شود. راهبردهای یاددهی و یادگیری در پنج طیف مشارکتی (تجربه کار گروهی یادگیرندگان/ مشارکت هم‌تا به هم‌تا/ مشارکت معلم- دانش‌آموز- اولیا)، شخصی‌سازی (توجه به تفاوت‌ها/ فعالیت یادگیرنده/ استقلال یادگیرنده)، مسئله‌مداری (پروژه مبتنی بر نیاز/ حل

مسئله / کاوشگری)، شبیه‌سازی (مدل‌سازی / شبیه‌سازی)، اقتضایی (آموزش وارونه / آموزش کارگاهی / داستان‌گویی / بازی‌محوری) تبیین شدند. ارزیاب (خود / هم‌سال / گروه / معلم / والدین) و ابزار (پرسش‌نامه / مشاهده / فرم گزارش‌دهی) نیز دو وجه ارزشیابی در نظر گرفته شدند. نهایتاً متخصصان اعتبار الگوی طراحی شده و عناصر جزئی آن را تأیید کردند و آن را هم‌سو با رسالت‌های شهروند الکترونیک دانستند. مروزوقی و محمدزاده (۱۳۹۹) در پژوهش خود با عنوان «برنامه درسی سواد حقوقی دوره متوسطه» نشان دادند می‌توان برنامه درسی سواد حقوقی را به عنوان یک واحد درسی برای دانشجویان کارشناسی رشته‌های مختلف در برنامه درسی عمومی قرار داد. دوستی و همکارانش (۱۳۹۹) در پژوهش خود با عنوان «تحلیل برنامه درسی پایه ششم ابتدایی» از منظر توجه به حقوق تربیتی دانش‌آموزان از دیدگاه معلمان و دانش‌آموزان نشان دادند از دیدگاه دانش‌آموزان از بین مؤلفه‌های حقوق تربیتی فقط به مؤلفه پیگیری اهداف تربیتی به میزانی کمتر از حد متوسط، اما، به سایر مؤلفه‌ها بالاتر از حد متوسط توجه شده است. درحالی‌که از دیدگاه معلمان به همه مؤلفه‌های حقوق تربیتی توجه کافی شده است. محمدزاده و همکارانش (۱۳۹۸) در پژوهشی که با عنوان «طراحی برنامه درسی سواد حقوقی» انجام دادند به این نتیجه رسیدند که نه مضمون سازمان‌دهنده در حوزه عناصر نه‌گانه برنامه درسی (هدف، محتوا، فعالیت یادگیرنده، منابع و مواد کمک‌آموزشی، راهبردهای یاددهی-یادگیری، زمان آموزش، فضای آموزش، گروه‌بندی فراگیران، ارزشیابی) وجود دارد و مضمون‌های یادشده دارای حدود ۳۱ مضمون پایه‌اند که باید در دستیابی به چارچوب برنامه درسی آموزش سواد حقوقی مورد توجه قرار گیرند. Ngugi (۱۹۹۶) در تحقیقی با عنوان «سواد حقوقی در کنیا» به بررسی وضعیت سواد حقوقی در کنیا پرداخت و اعلام کرد آگاهی حقوقی حق مردم است و دولت نیز از وضع سواد حقوقی غافل است و باید یک برنامه قوی داشته باشیم. او سواد حقوقی را عامل توسعه معرفی کرد. Fiona Macaulay (۲۰۰۲) در پژوهشی با عنوان «توجه به حقوق زنان، اصلاحات قانونی و حقوقی در برزیل» به بررسی نقش فعال و تحول‌آفرین زنان در دستگاه قانونی و قضایی پرداخت و اعلام کرد آموزش حقوق ابزاری برای بهبود و رشد حقوق شهروندی زنان است. در نهایت جهت کمک حقوقی به افراد پروژه‌های سواد حقوقی در امریکای لاتین را برای زنان مطرح کردند. این پروژه‌ای است که به دنبال گسترش شهروندی فراتر از حرف زدن درباره قانون و امنیت برای زنان،

همچنین، بازنگری در برخی از جنبه‌های تبعیض‌آمیز از نظام عدالت کیفری محلی است. SSPatil & Lavanya (۲۰۱۲) در تحقیقی به بررسی سواد حقوقی میان دانش‌آموزان دبیرستانی پرداختند و بیان داشتند یکی از نگرانی‌های بزرگ در جامعه سواد حقوقی است که نیاز است برای تبدیل دانش‌آموزان به شهروندان مسئول از دوران دبیرستان شروع کنیم. آن‌ها در این تحقیق اعلام کردند ۴۵/۳۳ درصد از دانش‌آموزان دبیرستان سواد حقوقی متوسط، ۲۸ درصد سواد حقوقی کم، و ۲۶/۶۶ درصد سواد حقوقی بالایی داشتند. همچنین تفاوت معناداری بین سطح سواد حقوقی پسران و دختران و تفاوت معناداری بین سطح سواد حقوقی دانش‌آموزان شهری و روستایی وجود دارد؛ ضمن اینکه سواد حقوقی در مدارس دولتی و نیمه‌دولتی و غیرانتفاعی تفاوت معناداری ندارد. Valikhiani (۲۰۱۲) در تحقیقی به بررسی عوامل مؤثر بر افزایش آگاهی افراد از حقوق شهروندی (مطالعه موردی: شهر اصفهان) پرداخت. نتایج پژوهش نشان داد بین میزان آموزش‌های اجتماعی، میزان استفاده از وسایل ارتباط جمعی، میزان مشارکت افراد در عرصه‌های عمومی، طبقه اجتماعی، تحصیلات، و شغل افراد با میزان آگاهی آنان از حقوق شهروندی رابطه معنادار وجود دارد. میزان رابطه برای هر یک از متغیرهای مورد اشاره به ترتیب ۰/۸۵، ۰/۸۵، ۰/۸۷، ۰/۸۸، ۰/۶۱، ۰/۲۱ بود و بین جنس و سن افراد با میزان آگاهی آنان از حقوق شهروندی رابطه معناداری وجود نداشت. Shashikala Gurur (۲۰۱۴) در پژوهشی با عنوان «بازنگری آموزش حقوق برای توسعه انسانی در جنوب آسیا» بیان داشت یکی از پارادایم‌هایی که اخیراً جهت تغییر و برقراری عدالت در آموزش و پرورش بیان شده است آموزش حقوق است. همچنین وی اعلام کرد آموزش حقوقی باعث گسترش دموکراسی و نیازهای دموکراتیک افراد و یادگیری حقوقی در خدمت آرمان توسعه انسانی است. در این تحقیق در بررسی کشورهای چینی، هند، سنگاپور، ژاپن، چین، مالزی، فیلیپین، اندونزی روش‌هایی چون سمینار، کارآموزی، نوآوری، بحث، act، شبیه‌سازی، و مهارت‌هایی چون پژوهش، گوش دادن، نوشتن در آموزش حقوق مطرح شد. Alper Uyumaz & Kamal Erdogan (۲۰۱۵) در پژوهشی با عنوان «تئوری کلینیک حقوقی و آموزش حقوق» بیان داشتند دانشجویان حقوق باید پس از فراگیری آموزش نظری حقوق در کلینیک‌های حقوقی به حل مشاجره‌ها و اختلافات قضایی و حقوقی بپردازند تا علاوه بر آموزش و آگاهی‌های حقوقی به افراد در جامعه، آنان بتوانند مفاهیم حقوقی را به

صورت عملی و کاربردی به کار گیرند. حال با مطالعه نظری و پیشینه تحقیق می‌توان نتیجه گرفت سواد به معنی میزان دانش است و بسته به پسوندی که بعد از آن می‌آید معانی متفاوتی دارد. سواد حقوقی به میزان دانشی گفته می‌شود که افراد از حقوق خود در جامعه و طبق قانون آن جامعه دارند. سواد حقوقی یک مهارت اجتماعی است که می‌تواند در آگاهی بخشی و ارتقای سطح اجتماعی افراد و توانمندسازی افراد در جامعه نقش ایفا کند. بنابراین پس از بررسی به عمل آمده می‌توان بیان داشت که در زمینه آموزش سواد حقوقی یک خلأ در نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران وجود دارد. با توجه به ضرورت آموزش سواد حقوقی و اینکه پژوهش‌های داخلی معدودی درباره آن انجام شده است، محققان به دنبال تدوین چارچوب آموزش سواد حقوقی در برنامه درسی دوره متوسطه هستند.

۲. روش‌شناسی پژوهش

در این پژوهش از روش تحقیق کیفی و شیوه تحلیل تماتیک با استفاده از روش کدگذاری شش مرحله‌ای *Brown and Clark* (۲۰۰۶) در تحلیل تم استفاده شد. در این روش، که یک تحلیل تفسیری است، محقق به دنبال تحلیل داده‌های مصاحبه‌های بدون ساختار به منظور بررسی عمیق دیدگاه کنشگران و کشف مفاهیم ذهنی آنها از طریق شش مرحله (آشنایی با داده‌ها، ایجاد کدهای اولیه، جست‌وجوی کدهای گزینشی، شکل‌گیری تم‌های فرعی، تعریف و نام‌گذاری تم‌های اصلی، تهیه گزارش) است. به عبارت دیگر، تحلیل تماتیک تحلیلی مبتنی بر استقرای تحلیلی از طریق طبقه‌بندی داده‌ها و الگویابی درون داده‌ها و برون داده‌ها به منظور سنخ‌شناسی است (Brown & Clark, 2006: 189). جامعه مشارکت‌کنندگان در این پژوهش چهارده نفر از همه متخصصان و صاحب‌نظران و پژوهشگران حوزه حقوق و برنامه درسی، به منظور شناسایی رئوس محتوایی سواد حقوقی و آموزش‌های تخصصی مرتبط که سوابق آموزشی-پژوهشی در حوزه یادشده داشتند، بود. انتخاب مشارکت‌کنندگان به روش هدفمند ملاکی تا رسیدن به اشباع نظری انجام شد. شرط انتخاب تمایل به شرکت در پژوهش و داشتن حداقل مدرک دکتری و دو فعالیت علمی (مقاله، کتاب، کارگاه آموزشی، ...) بود. تجربه لازم در این حوزه جهت احصای داده‌های واقعی به پژوهشگران کمک بسزایی کرد. بنابراین، در ابتدای هر مصاحبه، ضمن جلب توجه و علاقه‌مند کردن شرکت‌کنندگان به موضوع، در مورد هدف‌های پژوهش توضیحاتی داده شد و همان‌طور که آمد ملاک تعیین حجم نمونه رسیدن به

اشباع نظری داده‌ها بود؛ بدین معنی که فرایند گزینش نمونه تا جایی ادامه یافت که دیگر هیچ داده‌ی جدیدی پدیدار نشد. در ادامه جهت جمع‌آوری داده‌های مورد نیاز از مصاحبه‌ی کیفی نیمه‌سازمان‌یافته استفاده شد. برای اطمینان از کیفیت داده‌های مصاحبه از روش جمع‌بندی و اعلام در انتهای هر جلسه استفاده شد؛ به این نحو که پژوهشگر در انتهای هر جلسه خلاصه و جمع‌بندی صحبت‌ها را به جمع حاضر اعلام می‌کرد. همچنین، برای اطمینان بیشتر، ابتدا پروتکل مصاحبه مورد تأیید چهار نفر از کارشناسان آموزشی و حقوقی قرار گرفت. داده‌های حاصل از تحلیل مصاحبه‌ها نیز به پنج نفر از مشارکت‌کنندگان مطلع ارجاع داده شد و پس از اعمال نظرات اصلاحی آن‌ها مورد تأیید قرار گرفت. در نهایت برای تجزیه و تحلیل داده‌های به‌دست‌آمده از روش تحلیل تماتیک یا تحلیل مضمونی استفاده شد؛ به این ترتیب که پژوهشگر مصاحبه‌ها را پس از ضبط روی فایل صوتی به نوشتار تبدیل کرد و به خواندن و بازخوانی مکرر متن هر یک از مصاحبه‌ها پرداخت. پس از تحلیل داده‌ها و کدگذاری با هدف فهم و آشکارسازی، آنچه داده گفته می‌شود به سه دسته مفاهیم پایه، مفاهیم سازمان‌دهنده، مفاهیم فراگیر یا کلی طبقه‌بندی شد.

۳. یافته‌ها

در این مرحله با استفاده از روش تحلیل مضمون کیفی و بر اساس اطلاعات به‌دست‌آمده از هر گروه از مشارکت‌کنندگان تجزیه و تحلیل صورت گرفته است.

جدول ۱. محتوای آموزش سواد حقوقی به تفکیک حوزه تخصصی و محتوای آموزشی

حوزه تخصصی	محتوای آموزشی
مقدمه علم حقوق	تعریف حق و حقوق، تاریخچه حقوق، هدف حقوق، قاعده حقوقی، منابع حقوق، قلمرو حقوق، منابع ایجاد حقوق، تملک و انزوال، تعریف و تاریخچه حقوق اساسی، آشنایی با سه قوا، نهاد ولایت فقیه
حقوق اساسی	تعریف دولت و حکومت، موضع حقوق اساسی، رابطه حقوق اساسی با سایر رشته‌ها، رژیم‌های سلطنتی، نظام‌های بزرگ حقوقی، قانون اساسی
حقوق مالیه	مخارج عمومی، درآمد عمومی، مالیات، بودجه

تاریخچه، معاهدات، عرف، قطعنامه، سازمان‌های بین‌الملل، روابط بین تابعان حقوق بین‌الملل	حقوق بین‌الملل
تاجر و شرکت‌های بازرگانی، اسناد و معاملات تجاری، شرکت‌ها و انواع آن، ورشکستگی و شرایط ورشکستگی، دلالتی، ضمانت	حقوق تجارت
تعریف آیین دادرسی، سازمان قضایی، وسایل اثبات دعوا، آشنایی با مفهوم شاکی، آشنایی با مفهوم مشتکی‌عنه، آشنایی با مفهوم خواهان، آشنایی با مفهوم خواننده، آشنایی با مفهوم دادخواست، اقامه دعوا، اجرای احکام	آیین دادرسی
	حقوق کار
تعریف و مشخصات حقوق کار، حقوق و تعهدات کارگر، حقوق و تعهدات کارفرما، حل و فصل اختلافات	حقوق اداری
منابع حقوق اداری، تقسیمات کشوری دیوان عدالت اداری، مقررات استخدامی	حقوق مدنی
مالکیت‌ها، قراردادها، مسئولیت مدنی، ارث، وصیت، اولاد، حقوق کار و کارفرما، مهریه	حقوق جزا
نفقه، خواهان، خواننده، دادخواست اقامه دعوا، اجرای احکام نکاح، طلاق و اقسام آن، ولایت قهری، ضمان، اجاره، رهن، قرض، جعاله، حواله، معاوضه، صلح و هبه، مزارعه، شفعه	
وکالت، ودیعه، مفهوم صغیر، حضانت، کفالت، شخص طبیعی و حقوقی	

<p>تعریف جرم، تعریف مجازات و انواع و اهداف آن، عناصر و ارکان جرم، جرم سیاسی، جرم نظامی، جرایم منافی عفت، جرایم دستگاه‌های مخابراتی و فضای مجازی</p> <p>جرایم راهنمایی و رانندگی، درگیری و ضرب و جرح، توهین و فحاشی، تخریب و احراق</p> <p>جعل، تقلب، آدم‌ربایی، ماهواره، جرایم کلاهبرداری، سقط جنین، اهانت، افترا</p> <p>جاسوسی، تروریسم، جرایم علیه اشخاص (قتل عمد، غیر عمد، خطای محض)، مواد اعتیادآور، تعلیق، جنون، اجبار</p>	
--	--

در جدول ۱ دسته‌بندی از تحلیل داده‌های کیفی حاصل از دیدگاه متخصصان و صاحب‌نظران و پژوهشگران حوزه آموزش حقوقی ارائه شد که نشان می‌دهد ۱۰ حوزه تخصصی برای تدوین برنامه‌درسی سواد حقوقی وجود دارد؛ شامل: مقدمه علم حقوق، حقوق اساسی، حقوق مالیه، حقوق بین‌الملل، حقوق تجارت، آیین دادرسی، حقوق کار، حقوق اداری، حقوق مدنی، حقوق جزا.

جدول ۲. محتوای آموزش سواد حقوقی به تفکیک حوزه تخصصی و محتوای آموزشی

حوزه تخصصی	محتوای آموزشی
مقدمه علم حقوق	تعریف حق و حقوق، تاریخچه حقوق، هدف حقوق، منابع ایجاد حق
حقوق اساسی	تعریف و تاریخچه حقوق اساسی، آشنایی با سه قوا، نهاد ولایت فقیه
حقوق مالیه	تعریف دولت و حکومت، موضع حقوق اساسی، قانون اساسی مالیات، بودجه

معاهدات، قطعنامه، سازمان‌های بین‌الملل	حقوق بین‌الملل
تاجر و شرکت‌های بازرگانی، اسناد و معاملات تجاری، شرکت‌ها و انواع آن، ورشکستگی و شرایط ورشکستگی، دلالتی، ضمانت	حقوق تجارت
مالکیت‌ها، قراردادها و مسئولیت مدنی، ارث، وصیت، اولاد، حقوق کار و کارفرما، مهریه، نفقه، خواهان، خواننده، دادخواست، اقامه، دعوا، اجرای احکام، نکاح، طلاق و اقسام آن، ولایت قهری- ضمان، اجاره، رهن، قرض، جعاله، حواله، معاوضه، صلح و هبه، مزارعه، شفعه و کالت، ودیعه، مفهوم صغیر، حضانت، کفالت	حقوق مدنی
تعریف جرم، تعریف مجازات و انواع و اهداف آن، عناصر و ارکان جرم، جرم سیاسی، جرم نظامی، جرایم منافی عفت، جرایم دستگاه‌های مخابراتی و فضای مجازی، جرایم راهنمایی و رانندگی	حقوق جزا
درگیری و ضرب و جرح، توهین و فحاشی، تخریب و احراق	حقوق اداری
جعل و تقلب، آدم‌ربایی، ماهواره و جرایم، کلاهبرداری سقط جنین، اهانت و افتراء، جاسوسی، تروریسم جرایم علیه اشخاص (قتل عمد، غیر عمد، خطای محض) مواد اعتیادآور	آیین دادرسی
دیوان عدالت اداری تعریف آیین دادرسی، سازمان قضایی، وسایل اثبات دعوا، آشنایی با مفهوم شاکی، آشنایی با مفهوم مشتکی‌عنه، آشنایی با مفهوم خواهان، آشنایی با مفهوم خواننده، آشنایی با مفهوم دادخواست، اقامه دعوا، اجرای احکام	حقوق کار

تعریف و مشخصات حقوق کار، حقوق و تعهدات کارگر حقوق و تعهدات کارفرما	
<p>نتایج حاصل از اطلاعات ارائه‌شده توسط متخصصان آموزش و روان‌شناسی تربیتی در جدول ۲ دسته‌بندی شده است؛ شامل ۱۰ حوزه تخصصی مقدمه علم حقوقی، حقوق اساسی، حقوق مالیه، حقوق بین‌الملل، حقوق تجارت، حقوق مدنی، حقوق جزا، حقوق اداری، آیین دادرسی، حقوق کار.</p>	

جدول ۳. عناصر برنامه‌درسی آموزش سواد حقوقی دوره متوسطه

عناصر	دسته‌بندی
<p>هدف‌های اجتماعی شامل: توانمندی اجتماعی، پیشگیری از وقوع جرم، عدالت اجتماعی، حقوق شهروندی، کاهش آسیب اجتماعی</p> <p>هدف‌های اقتصادی شامل: کاهش هزینه‌ها، نیروی کارآمد، قانون تجارت</p> <p>هدف‌های سیاسی شامل: بصیرت‌بخشی، مشارکت‌ها، برپایی اجتماعات</p> <p>هدف‌های حقوقی شامل: دانش حقوقی، کارایی و توانمندی حقوقی، کاهش حجم پرونده‌ها</p> <p>آشنایی با حقوق تجارت، آشنایی با حقوق مدنی، آشنایی با حقوق اساسی، آشنایی با حقوق جزا، آشنایی با آیین دادرسی</p>	<p>هدف</p> <p>محتوا</p> <p>مواد آموزشی</p> <p>فعالیت‌های یادگیری</p> <p>روش‌های یاددهی-یادگیری</p> <p>گروه‌بندی</p>
<p>دیداری، شنیداری، نوشتاری، موقعیت‌های آموزشی</p> <p>اساسی، مسئله‌محور، اکتشافی</p> <p>عینی، تعاملی، انتقالی، کاوشگری</p> <p>توانمندی‌های فردی (مشابه، متفاوت)، علائق، موضوعات</p>	

یادگیرندگان	تصادفی داوطلبانه
شیوه ارزشیابی	مسائل و مشکلات اجتماعی فرایندمحور
زمان آموزش	محصول محور تلفیقی
مکان آموزش	یک جلسه در هفته رسمی غیر رسمی مجازی

در جدول ۳ نیز عناصر برنامه درسی آموزش سواد حقوقی در دوره متوسطه از نگاه متخصصان ارائه شده است که مشتمل بر هدف، محتوا، مواد آموزشی، فعالیت‌های یادگیری، روش‌های یاددهی- یادگیری، گروه‌بندی یادگیرندگان، شیوه ارزشیابی، زمان آموزش، و مکان آموزش است.

همچنین سرفصل‌های درسی آموزش سواد حقوقی که قابلیت اجرا در دوره متوسطه را دارند در جدول ۴ دسته‌بندی شده‌اند.

جدول ۴. برنامه درسی آموزش سواد حقوقی دوره متوسطه

عنوان	سرفصل
	مفهوم‌شناسی حق و حقوق، دادگستری و سازمان‌های تابع دادگستری، حقوق اساسی، تعریف دولت و حکومت
	کلیات و مفاهیم

<p>تاریخچه و مبانی حقوق در ایران، نهاد ولایت فقیه آشنایی با دادیاری، آشنایی با بازپرسی، آشنایی با وکیل آشنایی با قاضی، آشنایی با سه قوا، آشنایی با حقوق شهروندی، دیوان عدالت اداری، مالکیت‌ها، قراردادها و مسئولیت مدنی، ارث</p>	<p>حقوق</p>	<p>فصل اول</p>
<p>وصیت، اولاد، حقوق کار و کارفرما، مهریه، نفقه، خواهان، خوانده، دادخواست اقامه دعوا، اجرای احکام نکاح و طلاق و اقسام آن، ولایت فهری، ضمان، اجاره، رهن، قرض، جعاله حواله، معاوضه، صلح و هبه، مزارعه، شفعه، وکالت، ودیعه مفهوم صغیر، حضانت، کفالت</p>	<p>حقوق مدنی</p>	<p>فصل دوم</p>
<p>تعریف جرم، تعریف مجازات و انواع و اهداف آن عناصر و ارکان جرم، جرم سیاسی، جرم نظامی، جرایم منافی عفت، جرایم دستگاه‌های مخابراتی و فضای مجازی</p>	<p>حقوق جزا</p>	<p>فصل سوم</p>
<p>جرایم راهنمایی و رانندگی، درگیری و ضرب و جرح، توهین و فحاشی، تخریب و احراق، جعل و تقلب، آدم‌ربایی، ماهواره و جرایم، کلاهبرداری، سقط جنین، اهانت و افتراء، جاسوسی</p>	<p>حقوق آیین دادرسی مدنی و کیفری</p>	<p>فصل چهارم</p>
<p>تروریسم، جرایم علیه اشخاص (قتل عمد، غیر عمد، خطای محض)، مواد اعتیادآور</p>	<p>حقوق تجارت</p>	<p>فصل پنجم</p>

تعریف آیین دادرسی، سازمان قضایی، وسایل اثبات دعوا، آشنایی با مفهوم شاکی، آشنایی با مفهوم مشتکی عنه، آشنایی با مفهوم خواهان، آشنایی با مفهوم خوانده، آشنایی با مفهوم دادخواست، اقامه دعوا، اجرای احکام تاجر و شرکت‌های بازرگانی، اسناد و معاملات تجاری شرکت‌ها و انواع آن، ورشکستگی و شرایط ورشکستگی دلالی، ضمانت، چک، سفته، برات		
--	--	--

همان‌گونه که داده‌های جدول ۴ نشان می‌دهد، تفسیر مفاهیم پایه‌ای به مفاهیم سازمان‌دهنده و فراگیر مبین آن است که با ۷۴ سرفصل در ۵ فصل مستقل می‌توان سواد حقوقی را در بستر برنامه درسی متوسطه جهت تربیت شهروندی آگاه آموزش داد. بر این اساس تصریح شد اولین فصل مربوط به کلیات و مفاهیم حقوقی، فصل دوم مربوط به حقوق مدنی، فصل سوم مربوط به حقوق جزا، فصل چهارم مربوط به حقوق آیین دادرسی مدنی و کیفری، و در نهایت فصل پنجم مربوط به حقوق تجارت قابل آموزش و ارائه است که مانند مفهوم قبلی مفاهیم پایه یا اولیه آن در جدول مربوطه آورده شده است.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

پژوهش حاضر با هدف شناسایی مؤلفه‌های آموزش سواد حقوقی در برنامه درسی ایران، با تأکید بر تربیت شهروندی انجام پذیرفت. با توجه به یافته‌های پژوهش و ادغام و خلاصه‌سازی ۷۴ مضمون پایه به دست آمده از مصاحبه با مشارکت‌کنندگان بالقوه پژوهش مضامین پایه استخراج شد و در چارچوب عناصر نه‌گانه برنامه درسی کلاین، به عنوان مضامین سازمان‌دهنده سطح اول، قرار گرفت. این عناصر شامل هدف، محتوا، راهبردهای یاددهی-یادگیری، مواد و منابع کمک‌آموزشی، فعالیت، یادگیرنده، زمان آموزش، فضای آموزش، گروه‌بندی، و ارزشیابی می‌شوند. تتبع در کلیه مضامین سازمان‌دهنده سطح اول

(عناصر برنامه‌درسی) نشان داد هر یک از این مضامین سازمان‌دهنده دارای تعدادی مضامین پایه است که باید در دست‌یابی به مضمون‌گزینی برنامه‌درسی آموزش سواد حقوقی به آن‌ها توجه شود. ساختار هر عنصر برنامه‌درسی مبتنی بر آموزش سواد حقوقی بیانگر الزامات و تمهیدات لازم آن برای مبدل شدن به عنصر برنامه‌درسی است. این عنصر مبتنی بر آموزش حقوق است و بیانگر نتایج مطلوبی است که هر یک از عناصر برنامه‌درسی مبتنی بر آموزش حقوق برای فراگیران خواهد داشت. برنامه‌درسی یادشده سعی دارد ضمن بیان آموزش سواد حقوقی به افراد زمینه‌آگاهی و به‌روزرسانی مسائل حقوقی را فراهم کند. زیرا آموزش سواد حقوقی یکی از راه‌های توانمندسازی افراد جهت مقابله با آسیب‌های اجتماعی است.

از عناصر دیگری که در تدوین برنامه‌درسی آموزش سواد حقوقی باید به آن توجه شود شکل‌گیری محتوا و سرفصل دروس است. محتوای برنامه‌درسی آموزش سواد حقوقی باید بتواند بر جنبه‌های حقوق تجارت، حقوق مدنی، حقوق اساسی، حقوق جزا، و آیین دادرسی تمرکز داشته باشد تا بتواند با انعطاف‌پذیری لازم انگیزه و خلاقیت را در فراگیران افزایش دهد. در زمینه حقوق تجارت امروزه مسائل تجارت در جهان از اهمیت بسیاری برخوردار است و هیچ کشوری هر قدر هم از منابع مختلف بهره‌مند باشد نمی‌تواند به‌تنهایی همه نیازهای خود را تأمین کند. از این‌رو، نیاز دارد با کشورهای دیگر مبادلات تجاری انجام دهد و برای منظم کردن و نظم دادن به روابط بازرگانی، ورشکستگی، دلالتی، اسناد تجاری نیاز به آشنایی با قوانین و مقررات خاصی است تا این قوانین در حقوق تجارت بررسی شود. در شکل‌گیری محتوای حقوق جزا توجه به مجازات‌ها و انواع آن، جرایم و انواع آن، بحث جرم، قاچاق کالا و ارز، و... ضروری است. چون حقوق جزا مجموعه قواعدی است که بر عکس‌العمل دولت در مقابل اعمال ضد اجتماعی حاکم است تا از طریق تهدید به مجازات یا اجرای آن یا به کار گرفتن اقدامات تأمینی یا ترتیبی از اعمال یادشده پیشگیری و عدالت نسبی و نظم و امنیت برقرار شود. حقوق مدنی به زبان ساده یعنی هر فردی که در یک جامعه زندگی می‌کند باید از یک سری قوانین تبعیت کند تا با دیگران به اختلاف برنخورد. این حقوق مدنی است که حد و مرزها را مشخص می‌کند تا ما بدانیم تا کجا اگر پیش برویم حق دیگران را ضایع نکرده‌ایم. بنابراین در این سرفصل توجه به حقوق اشخاص، خانواده، قراردادها، و مالکیت‌ها لحاظ شد.

از عناصر دیگری که در تدوین برنامه درسی آموزش سواد حقوقی باید لحاظ کرد روش‌های یاددهی-یادگیری است. در تدوین روش‌های یاددهی-یادگیری تمرکز باید بر روش‌های عینی، تعاملی، انتقالی، و کاوشگری باشد؛ تدریس تعاملی در مقابل تدریس نظارت و تحدید و اقتدار و تسلط قرار دارد؛ یعنی آنچه عموماً در مدارس یافت می‌شود و هدف اصلی آن‌ها توسعه مهارت‌های نقش‌محور است. رویکرد تدریس تعاملی فعالیت‌های منظم و سنجیده درباره موضوع یا مسئله‌ای خاص است که دانش‌آموزان در تعامل با یکدیگر در قالب گروه‌های چندنفره درباره آن موضوع یا مسئله به مطالعه، اندیشه، بحث، و اظهار نظر می‌پردازند. یادگیری تعاملی دانش‌آموزان را برمی‌انگیزد به صورت همیار با هم کار کنند تا به هدف مشترکی دست یابند. دانش‌آموزان در تلاش برای یادگیری باید همراه هم، مانند یک تیم مستقل، عمل کنند. الگوی تدریس تعاملی در فرایند آموزش بر اساس محتوا و هدف و امکانات ممکن است به روش‌های مختلف اجرا شود. از رایج‌ترین روش‌های تدریس الگوی تعاملی می‌توان به یادگیری از طریق بحث گروهی، سمینار، ایفای نقش، بدیعه‌پردازی، یادگیری الکترونیکی، کارآموزی اشاره کرد. البته در تدوین برنامه درسی آموزش سواد حقوقی باید تلفیقی از روش‌های یاددهی و یادگیری استفاده شود؛ یعنی، علاوه بر روش‌های تعاملی و کاوشگری و انتقالی مطرح‌شده، از روش‌های عینی-مثل الگوی دیدار در کلاس درس، ایفای نقش، شبیه‌سازی، تدریس به شیوه حاکم قضایی-نیز استفاده شود. از عناصر دیگری که در تدوین برنامه درسی آموزش سواد حقوقی باید لحاظ شود فعالیت‌های یادگیری فراگیرندگان است. متخصصان و مشارکت‌کنندگان اعلام کرده‌اند در شکل‌گیری ساختار فعالیت یادگیرنده مضامین ذیل حائز اهمیت است: فعالیت‌های اساسی شامل «مشاهده، گوش دادن، یادداشت‌برداری، بحث، تبادل نظر» و فعالیت‌های مسئله‌محور شامل «کار گروهی، بحث گروهی، موقعیت‌های چالش‌برانگیز» و فعالیت‌های اکتشافی شامل «بازدید، کاوش، جست‌وجو، خلاقیت و نوآوری کارآموزی». فعالیت‌های فراگیران باید همه‌جانبه باشد تا از همه ظرفیت فراگیران استفاده شود و از طریق این فعالیت‌ها فراگیران را در کانون و محور توجه قرار داد. عنصر دیگر شیوه ارزشیابی است. ارزشیابی یکی از اجزای ضروری هر مداخله آموزشی به شمار می‌رود. از طریق ارزشیابی می‌توان میزان دستیابی به اهداف اختصاصی برنامه‌های آموزشی و نیز اشکالات و نواقص احتمالی در طراحی برنامه آموزشی را دریافت و در صورت

لزوم فعالیت‌های آموزشی را اصلاح کرد یا بهبود بخشید. ارزشیابی سنجش اساسی و جدایی‌ناپذیر فرایند یاددهی- یادگیری است. از این رو، باید به شیوه‌ای برنامه‌ریزی شده و منطبق با هدف‌های برنامه و هماهنگ با راهبردهای تدریس و یادگیری به صورت مستمر انجام گیرد. علاوه بر این، باید بر هدف‌های منظور شده در برنامه‌های آموزشی استوار شود و برای انجام دادن آن متناسب با مواد درسی و هدف‌های هر درس از انواع مختلف ابزارها و فنون و راهبردهای سنجش استفاده شود. در سنجش و ارزشیابی، نه تنها بازده و نتیجه یادگیری بلکه فرایند و راهبردهای یادگیری دانش‌آموزان تعیین می‌شود و باید به چگونگی و ابعاد کیفی یادگیری و روش‌هایی که دانش‌آموزان برای رسیدن به نتایج یادگیری به کار می‌بندند نیز توجه شود. همچنین، ابزارهای سنجش و اندازه‌گیری و فنونی که به کار گرفته می‌شود باید به گونه‌ای باشد که دانش‌آموزان فرصت کنند دانش، مهارت، توانایی، نگرش، و دیگر صلاحیت‌های آموخته‌شده خود را نشان دهند. بنابراین، در تدوین برنامه‌درسی آموزش سواد حقوقی استفاده از روش‌های متفاوت، چون ارزشیابی محصول‌محور و ارزشیابی فرایند‌محور و ارزشیابی تلفیقی، با بهره‌گیری از شیوه‌های گوناگون مانند شیوه‌های کتبی، شفاهی، مجازی، نمونه کار، عملکردی، توصیفی، و پوشه کار باید انجام شود. از عناصر دیگر عنصر زمان است. بر اساس آنچه در چارچوب برنامه‌درسی ملی به آن اشاره شد یک جلسه ۶۰ دقیقه‌ای، شامل ۵۰ دقیقه آموزش و ۱۰ دقیقه استراحت، تدوین شده است. با توجه به اینکه زمان آموزش در حدود ۹۰ دقیقه بود، مشکلاتی از جمله خستگی و ادامه کلاس فاقد بازدهی، تعداد کم ساعات استراحت، و... را داشت. متخصصان و صاحب‌نظران بر آن بودند که مدت ۵۰ دقیقه برای آموزش سواد حقوقی لازم و مفید است. بنابراین در تدوین برنامه‌درسی آموزش سواد حقوقی باید به این زمان توجه شود. از عناصر دیگر مکان آموزش است. تحقیقات انجام شده در جهان نشان می‌دهد بیشترین سهم یادگیری از طریق یادگیری غیررسمی حاصل می‌شود. اما آنچه عملاً در حال وقوع است تمرکز و صرف هزینه بر یادگیری رسمی است. فرهنگ غرب آموزش مدرسه‌ای را، که در آن یادگیری رسمی رخ می‌دهد، اصل می‌شمارد و تنها مکانی است که امکان تبادل دانش از نظر اخذ مدرک برای کار وجود دارد و یادگیری خارج از سیستم رسمی آموزش‌های مؤسسه‌ای به دلیل فرهنگ غالب بی‌اعتبار در نظر گرفته می‌شود و مدرک یا گواهی به آن تعلق نمی‌گیرد و یادگیری غیررسمی نامیده می‌شود و غیرآکادمیک شناخته

می‌شود. یادگیری غیر رسمی زمانی رخ می‌دهد که یادگیرنده ترغیب می‌شود به شیوه‌های خودآموز چیزی را فرا بگیرد. ویژگی‌های یادگیری رسمی و غیر رسمی معمولاً بر اساس فرایند، موقعیت، محیط، هدف، و زمینه توصیف می‌شود. یادگیری رسمی عموماً در موقعیتی مشخص (مدرسه، دانشگاه، کالج) رخ می‌دهد و هدف خاصی را دنبال می‌کند (درجه، دیپلم، مدرک). اما یادگیری رسمی معمولاً شیوه‌های مختلف یادگیری را به همراه ندارد و دانش‌محور است. اما یادگیری غیر رسمی ساده‌تر و تمرکزش به طور خاص بر علاقه و اولویت‌ها و نیازهای یادگیرنده است. بنابراین متخصصان اعتقاد دارند در تدوین مکان آموزشی مناسب برای برنامه درسی آموزش سواد حقوقی از مکان رسمی «کلاس درس» و مکان‌های غیر رسمی «شوراهای حل اختلاف و مراکز قضایی» و همچنین فضای آموزشی مناسب استفاده شود. نتایج بخش کمی نشان داد میزان تناسب و توازن و تجانس برنامه درسی تدوین شده بالاتر از حدود کفایت و مطلوب بوده است. به زعم متخصصان رعایت تناسب و توازن و تجانس میان عناصر تشکیل‌دهنده یک برنامه درسی از ویژگی‌های اساسی یک برنامه درسی مؤثر و کارآمد به حساب می‌آید. با توجه به اینکه اهداف آموزشی و به تبع فعالیت‌ها و روش‌های تعلیم و تربیت متکثر و متنوع‌اند، ضروری است برنامه درسی به گونه‌ای سازماندهی و هماهنگ شود که کلیه این عناصر متوازن باشند. بنابراین می‌توان گفت برنامه تدوین شده از اثربخشی لازم نیز برخوردار است. به طور کلی آموزش سواد حقوقی به دانش‌آموزان یکی از وظایف اساسی آموزش و پرورش است که بخشی از آن باید در برنامه‌های درسی به فراگیرندگان ارائه شود. بنابراین با توجه به اینکه مقوله سواد حقوقی یکی از ضروریات زندگی و از مهارت‌هایی است که همه افراد باید با مسائل مربوط به آن آشنا باشند باید افراد نسبت به موضوع آموزش سواد حقوقی آشنایی داشته باشند تا کمتر دچار آسیب‌های اجتماعی شوند.

یادداشت‌ها

1. SPatil & Lavanya

منابع

مقالات

- آفازاده، ا. (۱۳۸۵). اصول و قواعد حاکم بر فرایند تربیت شهروندی و بررسی سیر تحولات و ویژگی‌های این‌گونه آموزش‌ها در کشور ژاپن. *نوآوری‌های آموزشی*، ۱۷(۵)، ۴۵ - ۶۶.
- جاوید، م.، و ابراهیمی، م. (۱۳۹۲). «تکالیف شهروندی» در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. *دانش حقوق عمومی*، ۲(۴)، ۲۵ - ۴۶.
- حسین‌زاده، ر.، عسگری، م.، عباسی، ع.، و قادری، م. (۱۴۰۲). طراحی برنامه‌دستی تربیت شهروند الکترونیکی در دوره‌ی ابتدایی. *پژوهش در برنامه‌ریزی درسی*، ۱۹(۷۶)، ۱ - ۲۶.
- حبیب‌نژاد، س.، عامری، ز.، و خسروی، ا. (۱۳۹۹). تعهدات دولت در گسترش سواد حقوقی با نگاهی به نظام حقوقی ایران. *مطالعات حقوق عمومی دانشگاه تهران*، ۵۰(۱)، ۱۸۱ - ۱۹۷.
- دوستی، ص.، اسدیان، س.، و پیری، م. (۱۳۹۹). تحلیل برنامه‌دستی پایه‌ششم ابتدایی از منظر توجه به حقوق تربیتی دانش‌آموزان از دیدگاه معلمان و دانش‌آموزان. *پژوهش در برنامه‌ریزی درسی*، ۱۷(۶۴)، ۱۶۷ - ۱۷۷.
- غمامی، س. (۱۳۹۷). الگوی احیای حقوق عامه با تحول در نظام هنجارها و ساختارهای قضایی. *حقوق اسلامی*، ۱۵(۵۸)، ۷۱ - ۹۲.
- فتحی و اجارگاه، ک. (۱۳۸۳). امکان‌سنجی مشارکت معلمان در فرایند برنامه‌ریزی درسی در نظام آموزش و پرورش ایران. *نوآوری‌های آموزشی*، ۳(۲)، ۵۹ - ۷۸.
- محمدزاده، ک.، مرزوقی، ر.، صادقی، م.، محمدی، م.، و کریمی، م. (۱۳۹۸). طراحی برنامه‌دستی سواد حقوقی. *پژوهش در برنامه‌ریزی درسی*، ۱۶(۶۳)، ۳۵ - ۴۸.
- مرزوقی، ر.، و محمدزاده، ک. (۱۳۹۹). برنامه‌دستی سواد حقوقی دوره‌ی متوسطه: یک مطالعه ترکیبی. *پژوهش‌های برنامه‌دستی درسی*، ۱۰(۱)، ۱۰۵ - ۱۳۳.
- مهرمحمدی، م. (۱۳۹۳). درآمدی بر شواب و شواب‌شناسی. *مطالعات برنامه‌دستی*، ۹(۳۲)، ۱۱ - ۴۰.

اسناد و مدارک

رضوی، ع. (۱۳۸۹). طراحی الگوی مطلوب برنامه‌ریزی درسی در خصوص تربیت سیاسی در دوره ابتدایی. [رساله دکتری]. دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه علامه طباطبایی.

شاه‌مرادی، م. (۱۳۸۹). طراحی الگوی مطلوب برنامه‌ریزی درسی تربیت سیاسی در دوره متوسطه. [رساله دکتری]. دانشکده علوم انسانی دانشگاه بوعلی سینا.

References

Articles

- Aghazadeh, A. (2006). Principles and rules governing the process of citizenship education and an examination of the developments and characteristics of such education in Japan. *Educational Innovations*, 17(5), 45-66.
- Alper uyumaz & kamal erdogan, (2015). The theory of legal clinic in education of law, procedia-social and behavioral sciences, 174, 2116-2122.
- Cox, C., Jara Ibarra, C., & Sánchez Bachmann, M. (2022). Citizenship education in Chile: Curricular orientations and teachers' beliefs in a context of political crisis and social mobilization. *The Curriculum Journal*, 33(2), 314-330.
- Doosti, S., Asadian, S., & Piri, M. (2020). Analyzing the sixth-grade curriculum from the perspective of attention to students' educational rights according to teachers and students. *Research in Curriculum Planning*, 17(64), 167-177.
- Fathi Vajargah, K. (2004). Feasibility of teacher participation in the curriculum planning process in the Iranian education system. *Educational Innovations*, 3(2), 59-78.
- Ghamami, S. (2018). A model for the revival of public rights with changes in norms and judicial structures. *Islamic Law*, 15(58), 71-92.
- Habibnejad, S., Amiri, Z., & Khosravi, A. (2020). Government obligations in promoting legal literacy with a focus on the legal system of Iran. *Quarterly Journal of Public Law Studies*, University of Tehran, 50(1), 181-197.
- Hosseinzadeh, R., Asgari, M., Abbasi, A., & Ghaderi, M. (2023). Designing a curriculum for electronic citizenship education in elementary school. *Research in Curriculum Planning*, 19(76), 1-26.
- Javid, M., & Ebrahimi, M. (2013). "Civic Duties" in the Constitution of the Islamic Republic of Iran. *Quarterly Journal of Public Law Studies*, 2(4), 25-46.
- Khamrakulov, Z. (2022). PROBLEMS OF INCREASING LEGAL

- INFORMATION AND LEGAL LITERACY OF YOUTH. Models and methods in modern science, 1(16), 4-7.
- Marzoughi, R., & Mohammadzadeh, K. (2020). The legal literacy curriculum for secondary education: A mixed-methods study. *Curriculum Studies Research*, 10(1), 105-133.
- Mehrmohammadi, M. (2014). An introduction to shock and shockology. *Curriculum Studies*, 9(32), 11-40.
- Mohammadzadeh, K., Marzoughi, R., Sadeghi, M., Mohammadi, M., & Karimi, M. (2019). Designing a curriculum for legal literacy. *Research in Curriculum Planning*, 16(63), 35-48.
- S.S.Patil and Lavanya. (2012). A Study On Legal Literacy Among Secondary School Students, Volume 2, Indian Streams Research Journal, Issue.7, Aug 2012, ISSN:- 7850-2230.
- Safi, m. (2007) Young Students Complex of Citizenship Rights and Population and Realization of the Institute in Mashhad, Journal of Social Sciences, Spring and Summer 2007, 1-33.
- Shashikala Gurpur*, Rupal Rautdesai .(2014).Revisiting Legal education for Human Development: Best Practices in South Asia *Social and Behavioral Sciences* 157 (2014) 254 – 265.
- Sun, P. (2014). Using Blogs as a Support to Ideological and Political Education. *Journal of Arts and Humanities*, 3(8), 109-113.
- Vajen, B., Kenner, S., & Reichert, F. (2023). Digital citizenship education—Teachers’ perspectives and practices in Germany and Hong Kong. *Teaching and Teacher Education*, 122, 103972.

Documents

- Ngugi, Winifred W. (1996). Legal illiteracy in Kenya: a case for the right to legal literacy, llm.thesis,university of Nairobi.
- Pulikuthiyil, G. (2012). Legal Literacy: Social Empowerment for Democracy and Good Governance, Jananeethi & Jananeethi Institute, Mannuthy Post, Human Rights Education in Asia-Pacific Thrissur 680651. Kerala, India. Human Rights Education in Asia Pacific.
- Razavi, A. (2010). Designing the ideal model of curriculum planning regarding political education in elementary school, doctoral dissertation, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Allameh Tabatabai University (In Persian).
- Shahmoradi, M. (2016). Designing the ideal model of curriculum planning for political education in secondary school, doctoral thesis,

Faculty of Humanities, Bu- Ali Sina University(In Persian).
Valikhani Dehghani, M. (2012). Investigating the factors affecting the
increase of people's awareness of citizenship rights (Case study
Isfahan city).